

MEHMAN ABDULLAYEV
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
E-mail. mehmengehrem@mail.ru

XIX ƏSRİN 30-40-CI İLLƏRİNDƏ ÇARIZMIN ŞİMALI AZƏRBAYCANDA AQRAR SIYASƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Şirvan, maaf, rəncbər.

Ключевые слова: Ширван, maaf, ранджбар

Key words: Shirvan, maaf, rendjber

XIX əsrin 30-40-cı illərində çar hökumətinin Şimali Azərbaycandakı müstəmləkəçi idarə orqanlarının aqrar sahədə ən çox diqqət yetirdikləri başlıca məsələ dövlət xəzinəsinin gəlir mənbələrini artırmaqdan ibarət idi. Qafqazın baş hakimliyi müsəlman əyalətlərində 30-cu illərdə keçirilmiş kameral siyahıyaalmaların nəticələri əsasında əhalinin bir hissəsinin daşdığı maaf statusuna görə dövlət xəzinəsinə heç bir vergi ödəməməsindən və hər hansı bir mükəlləfiyyət daşımamasından ciddi narahatlıq keçirərək bu məsələnin həlli yollarını aramağa başladı. Müsəlman əyalətləri hərbi dairə rəisi general-mayor fon Krabbe 1835-ci ilin noyabr ayının 27-də Şirvan komendantı polkovnik Orlovskiyə məktubunda xəzinəyə hər həyət üzrə cəmi 47,5 gümüş qəpik poçt vergisindən başqa heç nə ödəməyən maaf ailələrini dövlət kəndlisi kateqoriyasına aid edərək vergi verən zümrəyə daxil edilməsi ilə bağlı təkliflər istəmişdi (1, vərəq 1-2).

Şirvan əyalətinin komendantının mahal naibləri və yüzbaşılara "maaf vəzifəsinin məhvi ediləcəyi haqqında" təlimatı əsasında aparılan təhlillər nəticəsində məlum oldu ki, əyalətin 14 mahalında 508 maaf ailəsi yaşayır, halbuki kameral siyahıyaalma materiallarında 426 həyət (ailə) və yaxud 1534 nəfər göstərilmişdi (2, vərəq 3). Ən çox maaf ailəsi (77 həyət, və yaxud 262 nəfər kişi) Xonçaban mahalında, ən az isə (1 həyət və yaxud 4 nəfər kişi) Qovuz mahalında qeydə alınmışdı. Şirvan əyalət məhkəməsinin maaf vəzifəsinin ləğvi ilə bağlı komendanta verdiyi təkliflər bu zümrənin dövlət kəndliləri sırasına daxil edilməsini nəzərdə tutmuşdu. Təkliflərə görə bu adın ləğvindən sonra yaxşı suvarılan torpaqlarda bağçılıq və ipəkçilik təsərrüfatlarına cəlb ediləcək maaflar üzərinə 2 gümüş manat; dağlıq yerlərdə və köçəri həyat sürülən mahallarda heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olacaq maaflar üzərinə isə 1 manat 50 qəpik vergi qoyulmalı idi. 1836-cı il yanvarın 1-dən təyin ediləcək həmin vergilərin yığılması nəticəsində xəzinəyə 837 manat 50 qəpik gəlir daxil olmalı idi (3, vərəq 111,112,154,155).

1836-1837-ci illərdə tək bir Şirvan əyalətinin müxtəlif mahallarından maaf ailələri yeni Şirvan komendantı polkovnik Krakovskiye şikayətlər göndərərək rus hökumətinə sədaqətli qulluq edərək fərqləndiklərinə görə müxtəlif medallarla təltif olunsalar da, onların üzərinə keçmiş komendant tərəfindən malçəhət və sair vergilər qoyulmasına öz qəti etirazlarını bildirirdilər (4, vərəq 183-236). Muğan mahalından daxil olan və 22 nəfər maafın imzaladığı şikayət ərizəsində deyilirdi: "Biz öz əcdadlarımız kimi maaf olub, heç vaxt vergi ödəməmişik. Şirvan maafları rus hökumətinin yolunda türklərlə, Meşkində farslarla, Talişda (1830-cu il Lənkəran üsyanı-M.A.) və dağlılara qarşı vuruşaraq müxtəlif ordenlərə və digər mükafatlara layiq görülmüşlər. İndi isə komendant Orlovski onları 1836-cı ildən xəzinə kəndliləri siyahısına yazaraq üzərlərinə vergi qoymuşdu". Ərizədə onlardan həmişə olduğu kimi qaravul işlərində, həbs olunan dustaqların müşayiət olunmasında konvoy kimi istifadə edilməsi, yəni

əvvəlki statuslarının qaytarılması istənilmişdi (5, vərəq 235-236).

Çoxsaylı şikayətlər qarşısında yeni komendant polkovnik fon Aşuberq 1838-ci il mayın 17-də müsəlman əyalətləri hərbi dairə rəisi general-mayor fon Krabbeyə məktubunda maaf vəzifəsinin ləğv edilib-edilməməsinin dövlətə elə bir ziyan vurmasa da, bölgədə narazılıq yaratdığını əsas gətirərək əslində maaf zümrəsinin hələlik saxlanılmasının və onlardan müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunmasının zəruriliyini əsaslandırılmışdı.

Uzun yazışmalardan sonra Qafqazın baş hakiminin bəyəndiyi və islahat komitəsinin əsasnamə-təlimatını rəhbər tutan müsəlman əyalətləri hərbi dairə rəisi general-mayor Taruxanov maaf zümrəsi ilə bağlı Şirvan komendantı fon Aşuberqə 6 avqust 1840-ci ildə göndərdiyi sərəncamda məsələnin aşağıdakı şəkildə həll edilməsi tələb olunmuşdu:

1. Maaf, tarxan və namnauz adlarını daşımaq üçün qanuni hüquqi sənədi (təliqəsi) olanlar bu adlardan mərhum edilməsinlər.

2. Bundan sonra heç bir şəxsə belə adlar verilməsin. Ali razılıqla kiməsə rütbə və ad veriləndə, bunun şəxsi, yoxsa nəsilliklə olması sənəddə hökmən göstərsin.

3. Maaflardan sərhəd, polis və poçt xidmətlərində istifadə olunsun.

4. Hizami ordu nəzdində olan atlı müsəlman alaylarına həmin üç zümrədən cəlb edilsin.

5. Vaxtı gələndə və yaxud şərait imkan verəndə köçəri maaflardan bir neçə qeyri-nizami atlı dəstəsi yaradılsın (6, vərəq 292,293).

Sərəncamın məzmunundan açıq-aydın görünür ki, təkcə Şirvan deyil, bütün müsəlman əyalətlərində (Şəki, Qarabağ, Quba və b.) maaf zümrəsinin mövcud statusu saxlanılsa da, əslində maafların xanlıqlar dövründən bu adı irsən ötürmək hüququ zərbə altında qalırdı, çünki hökumət bundan sonra heç kimə belə adın verilməsini məqsədəuyğun saymamışdı. Çünki Rusiya Qacarlarla və Osmanlı ilə müharibələr bitdiyindən xanlıqlar dövründə qoşunun əsasını təşkil edən maaflardan hərbi işdə istifadə etmək niyyətində deyildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1835-ci ildən gündəlikdə duran bu məsələnin əsasən maafların xeyrinə həll edilməsində, yəni hökumətin geriye doğru addım atmasında heç şübhəsiz 1837-ci il Quba üsyanı və maaf zümrəsinin fəal şəkildə iştirak etdiyi 1838-ci il Şəki üsyanının (7, s. 648-656) böyük rolu olmuşdur.

1839-cu ildə çar hökumətinin yerli idarəetmə orqanları xəzinəyə məxsus taxılçılıq, pambıqçılıq və çəltikçilik təsərrüfatlarının idarə olunmasında böyük çətinliklərlə üzləşmişdilər. Xüsusilə Şirvan əyalətində xəzinə əkin sahələrinin ləğvi ilə bağlı təkliflərin həyata keçirilməsi sahəsində ilk addımlar XIX əsrin 30-cu illərində atılmağa başlandı. Əyalətdə əhalinin ümumi sayı və tərkibi, dövlət və sahibkar kəndlilərinin sayı, xəzinə təsərrüfatlarının iqtisadi və maliyyə baxımdan vəziyyəti hərtərəfli şəkildə təhlil olundu. Statistik məlumatlara görə Şirvan əyalətində 22959 həyətdə 69803 kişi siyahıya alınmış və bütün həyətlərdən 15067-si (47.010 kişi) vergi ödəyən, 5143 həyət isə (17008 kişi) vergi ödəməyən kateqoriyaya aid edilmişdi. Vergi ödəməyənlərin içərisində 12489 həyət (38936 kişi), dövlət xəzinəsinə, 2578 həyət (8274 kişi) bəylərə məxsus idi (8, vərəq 277).

Dövlət xəzinəsinə məxsus sakinlərin sayını müəyyən edən Şirvan komendantı polkovnik fon Aşuberq xəzinə təsərrüfatlarından əldə edilən 4 min tağar taxılın hər tağarını 7 manat olmaqla, 28 min gümüş manata, 400 tağar arpanın hər tağarı 4 manat olmaqla, 1600 gümüş manata, 1500 batman pambığın hər batmanı 3 manat olmaqla, 4500 gümüş manata satıla biləcəyini və nəticədə xəzinəyə 34100 gümüş manat gəlir daxil ola biləcəyini əsas götürərək xəzinə əkinlərini ləğv etməklə dövlət və bəylərə məxsus sakinlərdən hər həyətdə görə 2 manat, bəylərin xalisə torpaqlarında yaşayan və yalnız taxılın daşınması ilə məşğul olan sakinlərin üzərinə isə 1 gümüş manat vergi qoyulmasını təklif etmişdi (9, vərəq 278).

Şirvan əyalətindəki dövlətə məxsus çəltik təsərrüfatından xəzinənin hər il böyük məbləğdə-18.000 gümüş manat gəlir əldə etdiyini nəzərə alan komendant çəltik əkinlərinin hələlik başqa bir variant tapılanadək olduğu kimi saxlanmasını məqsədəuyğun hesab etmişdi (10, vərəq 282). Çar inzibati orqanları dövlət tərəfindən torpaq və su ilə təmin olunacaqları təqdirdə xəzinə təsərrüfatlarında çalışan sakinlərin, həmin təsərrüfatlar ləğv olunandan sonra əldə olunan gəlirin əvəzinə lazımı qədər vergi ödəməyə hazır olduqlarını vurğulayırlar. Şirvanın əyalət idarəsi bu bölgə üzrə əsas vergilərin ödənilməsinə əks etdirən cədvəl də tərtib etmişdi. 1839-cu ilə aid cədvələ görə Şirvan əyalətində 18266 vergi ödəyən, 2444 vergi ödəməyən həyət qeydə alınmışdı. Əyalət üzrə 1839-cu ildə 66530 gümüş manat 65 qəpik sabit pul vergisi, hər xışa görə 60 gümüş qəpikdən ödənilən qeyri-sabit (dəyişən) 1329 manat 33 qəpik cütbaşı vergisi, malcəhətlik buğda və arpanın hər tağarına görə 60 qəpikdən ödənilən qeyri-sabit 412 manat 90 qəpik tağarbaşı vergisi yığılmışdı. Əyalət üzrə bütün bu vergilərin ümumi cəmi 68272 manat 88 qəpik təşkil etmişdi (11, vərəq 283-284).

Qafqazın baş hakimi general-mayor Qolovin 1839-cu ilin 15 sentyabrında "sakinlərin xahişini nəzərə alaraq" Şirvan əyalətində dövlət xəzinəsinə məxsus taxıl (buğda və arpa) və pambıq əkinlərinin ləğv edilməsi, növbəti ildən heç bir əkin işinin aparılmaması, hər il həmin təsərrüfatlardan dövlətin əldə etdiyi gəlirin əvəzinə xəzinə və bəylərin "idarəsin"də olan sakinlər və rəncbərlər üzərinə vergi qoyulması haqqında" sərəncam imzalamışdı (12, vərəq 286-286 arx.).

Şirvan komendantının çəltikçilik təsərrüfatı haqqında raportunu da nəzərdən keçirən Xəzər vilayətinin rəisi Qolovin 14 sentyabr 1840-cı il tarixli başqa bir sərəncamı ilə dövlət xəzinəsinin mənafeyi və maraqlarını əsas götürərək növbəti 1841-ci ildən 18000 gümüş manat gəlir gətirən xəzinə çəltik əkinlərinin məhv edilməsinə qərar verilmişdi. Sərəncamda göstərilirdi ki, dövlətin çəltik əkinlərindən hər il götürdüyü 18000 gümüş manata bərabər məbləğdə pul vergisi xəzinə rəncbərləri arasında bölünməli, onlar lazımı miqdarda torpaq, su və toxumla təmin olunmalı idilər. Eyni zamanda rəncbərlər digər sakinlər kimi malcəhət vergisi də ödəməli idilər (13, vərəq 303-304).

Sənədlərin təhlili göstərir ki, xəzinəyə məxsus taxıl və pambıq əkinləri ləğv edildikdən sonra istifadəsiz qalan 253 iş heyvanı (kəl), 14 kotan, 80 kürək və digər ləvazimatları Azərbaycan kəndlilərinə qiymətsiz hakimiyyət orqanları bunların satılmasına qərar vermişdi (14, vərəq 288 arx.-289). Çar hökumət orqanları Şimali Azərbaycanın dövlət kəndində bu addımları atmaqla kəndlilərin vəziyyətini yüngülləşdirmək deyil, ilk növbədə xəzinəyə məxsus təsərrüfatları idarə etmə qayğısından canını qurtarmağa çalışırdı. Eyni zamanda hər il xəzinə təsərrüfatlarından yığılan taxıl, çəltik və pambıq məhsullarının anbarlarda saxlanması və satılması hökuməti böyük problemlərlə üz-üzə qoyurdu. Xəzinə təsərrüfatlarından natural şəkildə daxil olan məhsulların dəyəri bazardakı ən yüksək qiymətlərlə müəyyən olunaraq pul vergisi şəklində xəzinə sakinləri və rəncbərlər arasında bölüşdürülürdü. Bu zaman heç şübhəsiz, dövlətin Azərbaycan kəndindən daha çox gəlir əldə etmək marağı əsas götürülürdü.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivi (MDA). Fond 91, siyahı 1, iş 84.
2. Azərbaycan MDA f.91, siyahı. 1, iş 84.
3. Yenə orada iş 84
4. Yenə orada iş 84.
5. Yenə orada iş 84.
6. Yenə orada iş 84.
7. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Redaktoru S.S.Əliyərli. Bakı 2009. 861 səh.
8. Azərbaycan MDA f.91, siyahı. 1. iş. 1
9. Yenə orada iş 1.
10. Yenə orada iş 1.
11. Yenə orada iş 1.
12. Yenə orada iş 1.
13. Yenə orada iş 1.
14. Yenə orada iş 1.

МЕХМАН АБДУЛЛАЕВ

Доцент. Бакинского Государственного Университета
E-mail. mehmengehremen@mail.ru

Некоторые вопросы аграрной политики царизма в Северном Азербайджане в 30-40-е годы XIX века

В 30-40 годы XIX века аграрная политика царского правительство в Северном Азербайджане было направлена к уничтожению звания маафство, а также казенного хлебопашество, хлопчатых бумаг и чалтичных посевов. Тем самым правительство налагая крестьянство денежными налогами и такая политика привело к увеличению источников казенных доходов.

MEHMAN ABDULLAYEV

Associate professor of Baku State University
E-mail. mehmengehremen@mail.ru

Several issues of agrarian policy of tsarist in Northern Azerbaijan in 30-40s of 19th century

In the 30-40 years of XIX century agrarian policy in Northern Azerbaijan of the tsarist government was corrected for the destruction of maafstvo rank, as well as treasury husbandry, cotton paper and crops. Nevertheless, the policy of the ministry of taxes and the currents of politics has led to an increase in treasury income sources.

Rəyçilər: t.e.n. A.Ə.Rzayev, t.e.d. R.C.Süleymanov

BDU-nun Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 05 mart 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)